

Marcin Chrostowski

"The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts",
red. Christoph Levin, Ehud Ben Zvi,
Berlin 2010 : [recenzja]

Collectanea Theologica 81/1, 199-206

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Christoph LEVIN, Ehud BEN ZVI, (red.), *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts*, Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft (BZAW) 404, Walter de Gruyter, Berlin 2010, ss. XII +388.

Nie można dobrze zrozumieć Pisma Świętego bez znajomości historii biblijnej, w której niezwykle ważną rolę odgrywa kwestia wygnania oraz niewoli, która spotkała Izraelitów najpierw ze strony Imperium Asyryjskiego (722 r. przed Chr.) a później Babilońskiego (587 r. przed Chr.). Wygnanie i niewola stanowią wręcz kluczowe paradygmaty Biblii, a rzetelna wiedza o nich jest konieczna w celu poprawnej interpretacji ksiąg prorockich, Pierwszej i Drugiej Księgi Królewskiej, Pierwszej i Drugiej Księgi Kronik oraz wielu innych. Dokonując jednak ich analizy porównawczej, natrafiamy na nieścisłości oraz niemałe rozbieżności. W naukach biblijnych aż do XIX w. wiedzę na temat niewoli babilońskiej czerpano głównie z tekstu Biblii. Badania archeologiczne, które nabrały większego tempa w XX w., wykazały, że nasza wiedza w tym zakresie winna być nieustannie uzupełniana wiadomościami m.in. z zakresu historii, geografii, topografii, a nade wszystko archeologii biblijnej.

Kwestia wygnania asyryjskiego i babilońskiego oraz późniejszej niewoli i diaspyry Izraelitów należy do zagadnień wciąż rozwijanych i pogłębianych przez współczesnych biblistów, również polskich (por. W. Chrostowski, *Babilońskie deportacje mieszkańców Jerozolimy i Judy oraz inne studia*, Warszawa 2009, oraz wcześniejsze publikacje autora w tym zakresie). W miarę jednak poznawania tej tematyki (szczególnie wygnania babilońskiego) pojawia się coraz więcej pytań, zagadnień, kontekstów i wątpliwości, które dziś są ważnym przedmiotem prac biblistów i archeologów. A nowych kwestii, przed którymi stajemy, też jest niemało; przykładowo, badania archeologiczne dowiodły, że mimo zniszczenia Jerozolimy oraz terenów przyległych większe połacie terytorium Judy były nieprzerwanie zamieszkane, choć przez mniejszą liczbę ludności. Skoro tak, pojawiają się pytania o liczbę i rozmiary kolejnych przesiedleń babilońskich; na poprawną interpretację czeka również zagadnienie powrotu (czy w ogóle był?) oraz znaczenie, jakie przypisuje się tej kwestii zarówno w Biblii, jak i we współczesnym nauczaniu. Motyw „pustej ziemi” Izraela po niewoli babilońskiej oraz zagadnienie „totalnego powrotu” z wygnania od dawna podawany jest w wątpliwość; dziś jednak nade wszystko warto dokładniej zbadać, komu i czemu miały służyć te i tym podobne mity w historii Izraela.

Należy przeanalizować ich obecność i znaczenie w Biblii i historii. Na tej podstawie formułować można następane, zajmujące także współczesnych biblistów, pytania o powstanie, cel, tematy teologiczne oraz całą historię redakcji tzw. deuteronomicznego dzieła historycznego oraz jego relacji do innych ksiąg biblijnych, przede wszystkim jeśli chodzi o kwestię wygnania oraz powrotu Izraelitów do ich ziemi.

Książka *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts*, stanowi próbę odpowiedzi na postawione zagadnienia. Pozycja jest efektem pracy uczonych różnych dyscyplin, którzy spotkali się na sympozjach tematycznych zorganizowanych na Wydziałach Teologii Katolickiej i Protestanckiej w Ludwig-Maximilians-Universität w Monachium (7-11 kwietnia 2008 r.) oraz w Departamentach: Historii i Klasyki oraz Programu Studiów Religijnych w University of Alberta w Edmonton (8-12 czerwca 2009 r.). Zawiera w większości wykłady prezentowane podczas obu sympozjów oraz prezentuje najważniejsze wnioski, do których doszli wspólnie uczeni z Kanady i Unii Europejskiej. Redaktorzy tomu, Ehud Ben Zvi oraz Christoph Levin, są profesorami na uniwersytetach, pierwszy w Edmonton, drugi w Monachium. Ben Zvi znany jest głównie z komentarzy i monografii na temat ksiąg prorockich (i J. D. Nogalski), *Two Sides of a Coin: Juxtaposing Views on Interpreting the Book of the Twelve/the Twelve Prophetic Books* (Piscataway, NJ, 2009); *Utopia and Dystopia in Prophetic Literature* (Helsinki 2006); *Hosea. The Forms of the Old Testament Literature* (Grand Rapids 2005); (i P.R. Knierim, M.G. Tucker, A.M. Sweeney), *Micah. The Forms of the Old Testament Literature* (Grand Rapids 2000). Christoph Levin jest profesorem Starego Testamentu na Uniwersytecie w Monachium, szerzej znana jest jego pozycja *Das Alte Testament* (München 2001). Obaj redaktorzy byli jednocześnie współprzewodniczącymi sympozjów w poszczególnych krajach.

Książkę otwiera *Przedmowa* (s. vi), dalej znajdziemy *Spis treści* (s. vii-viii), oraz *Wykaz skrótów* (s. ix-xii). W tematykę oraz historię powstania zbioru zwięźle wprowadza nas Ch. Levin w *Introdukcji* (s. 1-10). Na całość pozycji składa się 16 rozdziałów, z których każdy jest niezależnym artykułem, omawiającym różne punkty widzenia kwestii wygnania.

Pierwszy artykuł (s. 11-26) nosi tytuł *Zagrożenie militarne i pojęcie wygnania w Księdze Amosa*. Autor, Jan Christian Gertz, analizuje w nim źródła neoasyryjskie, przede wszystkim inskrypcje królewskie zawierające wzmianki o masowych deportacjach Izraelitów. Zniszczenie Samarii przez Sargona II w 722 r. przed Chr. oraz konkwista Sennacheryba przeciw Judzie w 701 r. przed Chr. należą do największych kampanii militarnych przeciw Izraelowi. W artykule dokonano zwięzłej analizy poszczególnych deportacji asyryjskich, włącz-

nie z tłumaczeniem fragmentów starożytnych inskrypcji. W dalszej części autor analizuje Księgę Amosa, prezentując dokładniej fragmenty odnoszące się do wygnania lub deportacji. Ciekawie przedstawiono nie tylko sprawę historyczności danych zawartych w księdze, lecz również naświetlono koncepcję eschatologiczną poszczególnych perykop.

Kolejny artykuł (s. 27-38), autorstwa Martti N i s s i n e n, zatytułowany *Wygności bogowie Babilonu w prorocctwie neoasyryjskim*, wprowadza nas w specyficzną kwestię kampanii imperium neoasyryjskiego przeciw Babilonii. Król Sennacheryb, zwyciężywszy swego babilońskiego rywala w wojnie trwającej od 694 do 689 r. przed Chr., zawłaszczył również jego lokalne bóstwa. Babilon został zniszczony, jednak jego bogowie wciąż odbierali cześć, tym razem w Asyrii. Traktowano to działanie jako karę i manifestację potęgi nad Babilonem. W celu przywrócenia porządku król Esarhaddon zwrócił jednak bóstwa do Babilonu, a nawet chciał odbudować ich świątynie; czasową nieobecność przedmiotów kultu autor określa mianem „niewoli”. Zaletą prezentowanego artykułu jest przedstawienie oraz tłumaczenie asyryjskich inskrypcji prorockich oraz ich dokładna analiza; na szczególną uwagę zasługuje sześć inskrypcji asyryjskich pochodzących z początku panowania króla Esarhaddona, prawdopodobnie z 681 lub 680 r. przed Chr. Są to prorocctwa tronowe, wygłaszane m.in. w świątyni bogini Isztar w asyryjskim mieście Arbela, a także w Asur i Kalah. Co najmniej cztery z sześciu asyryjskich prorocctw wzmiankują babilońską świątynię Esaggil, odnosząc się do niej z sympatią. Autor naświetla problem z teologicznego punktu widzenia, a nawet proponuje interpretację, wedle której to sami bogowie babilońscy, z Mardukiem na czele, oddali się w niewolę asyryjską, by w ten sposób ukarać swój lud za przewiny.

Rozdział trzeci (s. 39-59), autorstwa Kirsi V a l k a m a, zatytułowany *Co odsłaniają archeologiczne znaleziska na temat osadnictwa w Judzie w połowie VI w. przed Chr.?* napisany jest z perspektywy archeologicznej. Początkowo na podstawie analiz historyczno-terminologicznych dokonano wyboru frazy „połowa VI wieku” zamiast „epoka brązu” czy „epoka babilońska”. Po zwięzłym przedstawieniu historii badań dokonano prezentacji konkretnych miejsc i dowodów wskazujących na nieprzerwane osadnictwo w danych rejonach Judy, a także ukazano próby rozwoju budownictwa w niektórych z nich. Przedstawiono takie miejsca jak: Tell en-Nasbeh, Tell El-Fûl, El-Jib, Beitin (utożsamiany z biblijnym Betel) czy Jerozolima; zaprezentowano też inne, pomniejszych miejsc i materiały wskazujące na ich zasiedlenie w połowie VI w. przed Chr. Na końcu dokonano krótkiej charakterystyki ludności Judy jako „społeczeństwa po upadku”, przedstawiając główne jego rysy. W podsumowaniu zaznaczono, że choć

nie możemy mówić o przerwie w zamieszkaniu konkretnych miejsc, można do-
wieść spadku ich populacji.

Ciekawie zaprezentowano czwarty temat pt. *Pusta Ziemia w Księgach Kró-
lewskich* (s. 61-89). Autor, Christoph L e v i n, dokładnej analizie poddaje frag-
menty rzeczonych ksiąg odnoszące się do wygnania i niewoli Izraelitów. Na
podstawie tekstów odwołujących się do „Księgi Kronik Królów Judy” zazna-
cza, że nie wzmiankują one już Jojakina ani Sedecjasza, co wskazywać może na
pewną linię graniczną pierwszego etapu powstania deuteronomicznego dzieła
historycznego. Dokonuje również omówienia fragmentów mówiących o apostaz-
ji królów (np. 2 Krl 24,9.19), uważając je za typowy dodatek autorów dzie-
ła. Efektem późniejszej zmiany redakcyjnej są, według autora, również teksty
o zburzeniu świątyni i pałacu (2 Krl 25,8a.9b) oraz rehabilitacji Jojakina (25,27).
Levin dowodzi, że nie są one spuścizną kronik judzkich królów, lecz pocho-
dzą ze wspomnień „Babilońskiej gałęzi Domu Dawida” i przedstawiają dość
jednostronną interpretację wydarzeń, z korzyścią dla linii potomków wygnań-
ców. Przykładowo, rehabilitacja króla opisana jest w opozycji do morderstwa
Godoliasza; celem tego zabiegu jest naświetlenie pozytywnego zakończenia hi-
storii Izraela i Judy. W podobnie sugestywny sposób opisano w księgach odmienn-
e losy dwóch królów. Sedecjasz (pochodzący z „Jerozolimskiej gałęzi Domu
Dawida”), opisany jest jako tchórz (2 Krl 25,4a), jego synowie zostają zabici,
a on sam oślepiony (2 Krl 25,7); w odmienny sposób zaprezentowano Jehoniasza,
który po wzięciu do niewoli jest traktowany łaskawie (2 Krl 25,27-30).
Levin dowodzi, że zamierzone późniejsze zmiany redakcyjne miały na celu
ukazanie wybrania „Babilońskiej gałęzi Domu Dawida”. W identycznie jedno-
stronny sposób jest, wedle autora, ukazana cała linia wygnańców izraelskich,
chodzi o to, by wywołać w czytelniku wrażenie, że „nowy początek” w dzie-
jach Izraela rozpoczyna się właśnie od nich.

Rozdział piąty (s. 91-101), autorstwa Juha P a k k a l a, nosi tytuł *Wygnanie
i wygnania w Tradycji Ezdrasza*. Autor dokonuje analizy porównawczej frag-
mentów Ezd 7–10 i Ne 8, naświetlając ich podobieństwa i różnice. Próbuje tak-
że zarysować relacje między wygnańcami oraz zrekonstruować obraz Izraela po
wygnaniu na podstawie wybranych tekstów. Pakkala dokonuje również krytycz-
nej analizy mitu „totalnego powrotu” do Ziemi Izraela. Wykazuje, że faktycz-
nie jedyną osobą, która powróciła z Babilonu do Jerozolimy, był sam Ezdrasz;
przynosi on jednak Księgę Tory z Babilonu do Judy, podkreślając tym samym
„pierwszeństwo” tego pokolenia. Dopiero późniejsze zmiany redakcyjne wpro-
wadziły koncepcję „totalnego powrotu” do ziemi Judy, co z perspektywy histo-
rii trudno udowodnić.

Rozdział szósty, najbardziej obszerny (s. 103-154), to: *Pojęcie pustej ziemi w Księdze Jeremiasza 37–43*. Autor, Hermann-Josef S t i p p, zaczyna swój wywód od analizy „mitu pustej ziemi” na podstawie Kpł 26 i 2 Krn 36; dalej przedstawia wstępnie Księgę Jeremiasza, a następnie właściwą egzegezę fragmentu Jr 37,1-7b, interpretując go w kontekście życia w Judzie w czasie wygnania. Niezwykle interesująca jest zwłaszcza ostatnia część artykułu, gdzie Stipp próbuje dać ostateczną odpowiedź na pytanie, jaka była funkcja pojęcia „pustej ziemi” według Jr 37–40. Nie jest to absurd, lecz dobrze zaplanowany koncept wygnańców judzkich. Autor perykopy musiał być jednym z przesiedleńców babilońskich, którzy zostali w kraju i nie ratowali się ucieczką do Egiptu. Nawoływał do posłuszeństwa królowi babilońskiemu, od którego spodziewał się uzyskać pozwolenie na powrót do ojczyzny.

Autorem siódmego artykułu (s. 155-168), zatytułowanego *Totalne wygnanie, pusta ziemia i ogólny dyskurs myślowy w Yehud*, jest E h u d B e n Z v i. W odróżnieniu od innych autorów prezentuje on raczej teologiczny niż historyczny punkt widzenia kwestii niewoli. Przykładowo, widzi naród Izraela jako niepodzielną całość i jedność, której nie umniejszają nawet konfliktowe relacje między wygnańcami a tymi, którzy zostali w Judzie; kwestia depopulacji regionu Yehud to szansa na prawdziwe jego oczyszczenie (Kpł 26,43); relacja Boga i Izraela została przedstawiona jako małżeństwo, a czasowe odrzucenie jako kara i szansa poprawy i ponownego powrotu, podobnie jak czytamy o tym w Oz 2,16-25. Ben Zvi stoi na stanowisku, że głównym celem mieszkańców Judy było budowanie tożsamości w zmienionych warunkach czasowo-przestrzennych; upadek monarchii oraz nowe uwarunkowania, jakie tworzyła Perska Prowincja Yehud, doprowadziły do powstania innej, nowej sytuacji, w której można mówić o pewnym „braku kontynuacji” z poprzednim porządkiem, a zatem nie jest błędem nauczać o w pewnym sensie „pustej ziemi” i „wygnaniu”. Mit „pustej ziemi” wyjaśniony jest w odniesieniu do innych wierzeń i tradycji, m.in. oczyszczenia z grzechów, kary i wybawienia oraz dziedzictwa przodków.

B e n Z v i jest również autorem ósmego rozdziału (s. 169-188), pt. *Wypowiedź i rola wspomnienia hipotetycznego w budowaniu zagadnienia niewoli i powrotu na podstawie Jr 40, 7-12*. Myślenie spekulatywne i tryb przypuszczający wypowiedzi są nierzadko początkiem poważnych dyskursów. „Co by było gdyby”... – to ważne pytanie w historii, również biblijnej. Motyw „pustej ziemi” to konkretna historyczna hipoteza (*counterfactual history*). Ben Zvi faworyzuje jednak inny termin, mianowicie „wspomnienie hipotetyczne” (*counterfactual memory*), powołując się na twierdzenie, że wydarzenia historyczne dopiero we wspomnieniach nabierają wyrazistych kształtów. Przedmiotem dyskursu jest fragment Jr 40,7-12. Co by było, gdyby Godoliasz nie został za-

mordowany? Być może między pokoleniami Beniamina i Judy panowałby pokój, kraj cieszyłby się pomyślnością, wszyscy wygnańcy powróciliby do Judy itd. Wizja ta, faktycznie nakreślona w perykopie, jest wedle autora przykładem „wspomnienia hipotetycznego”.

Dziewiąty artykuł (s. 189-206) to *Nie-pusta ziemia. Pojęcie ziemi i wygnania w Źródle P.* Autorem jest Jakob W ö h r l e. W tym rozdziale zagadnienie wygnania opisane jest z perspektywy szerszej i wcześniejszej, ponieważ przedmiotem dyskursu są czasy patriarchów opisane w Księdze Rodzaju. Historia wygnania, tułaczki, diaspory czy powrotu nieobca była już Abrahamowi. Na pytanie o kwestię posiadania przez patriarchów konkretnej ziemi, Kodeks Kapłański daje ciekawą odpowiedź: Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi ziemia będzie dana „w przyszłości” (Rdz 17,8; Wj 6,8); kiedy jednak przyjrzymy się historii poszczególnych mężów możemy odnieść wrażenie, że otrzymali oni od Boga pewne tereny (Rdz 28,4; 35,12). Wöhrle proponuje następujące wyjaśnienie: Bóg daje patriarchom pewną ziemię, lecz nie jest ona ich wyłączną własnością; muszą ją dzielić z innymi ludźmi. Innymi słowy, są „obcymi na własnej ziemi”.

Reinhard M ü l l e r prezentuje temat wygnania, analizując „Kodeks Świętości” z Księgi Kapłańskiej, i tak tytułuje swe wystąpienie: *Prorocka perspektywa wygnania w Kodeksie Świętości: rozwój literacki i historia tradycji w Kpł 26* (s. 207-228). Autor przypomina tu punkt widzenia Wellhausena, który określił ten fragment Kpł jako prorocstwo dotyczące czasów wygnania, bardzo podobne do napomnień Jeremiasza czy Ezechiela. W Kpł 26 doszukać się wręcz możemy pewnych zapożyczeń z Ez: przykładowo błogosławieństwo zawarte w Kpł 26, 3-13 bazować może na obietnicach z Ez 34 i innych z tej księgi. Rozdział Kpł 26 staje się jaśniejszy również, gdy przyjrzymy się jego dydaktycznej funkcji; intencją jest dodanie Izraelitom odwagi, zachęta do przestrzegania Prawa danego na Synaju oraz zjednoczenie narodu; podobne napomnienie znajdujemy w Pwt 28. W tym kontekście słowa o wygnaniu odczytać można jako wyraźne ostrzeżenie.

Kolejny rozdział (s. 229-240), napisany przez tego samego autora, nosi tytuł *Obrazy wygnania w Księdze Sędziów*. Müller analizuje w nim konkretne położenie Izraelitów opisane w Sdz i proponuje uznać proveniencję wygnaniową niektórych koncepcji: jest to przykładowo, „etiologia obcego panowania” (temat nieobcy niewolnikom), czy „motyw odnowy i odpoczynku”, który jest typową zapowiedzią daną wygnańcom. Specjalną uwagę poświęcono perykopie o Gedeonie (Sdz 6,11-24), w szczególności jego wołaniu o zniewoleniu (w. 13); Müller suponuje, że późniejszy redaktor tego fragmentu, sam będąc w niewoli, dał tu wyraz swego doświadczenia.

Wygnanie w Księdze Izajasza (s. 241-256) to dwunasty temat podjęty w książce. Autor, Francis Landy, polemizuje tu z twierdzeniem, że koncepcje dotyczące wygnania są głównie dziełem Deutero-Izajasza i w całej księdze dopatruje się nawiązań do sytuacji przesiedlenia. Swoich twierdzeń nie opiera na analizie poszczególnych wersów czy ich lokalizacji historycznej; zamiast tego przygląda się występującej w księdze poezji i metaforom. Czyni to głównie w kolejnym artykule, pt. *Czytanie, pisanie i wygnanie* (s. 257-273). Charakterystyczne jest podwójne znaczenie słowa o korzeniu גלה, które może oznaczać zarówno „wygnanie” jak i „objawienie”. Za punkt kulminacyjny Księgi Izajasza autor uważa cezurę występującą między rozdziałami 39 i 40; świadectwem wygnania są tu nie tylko konkretne słowa, ale również to, co autor Izajasza przemilczał. Zwieńczeniem Izajaszowego prorocstwa o wygnaniu jest jego wydźwięk eschatologiczny, który rozszerza perspektywę interpretacji. Drugi artykuł stanowi próbę interpretacji perykop, które bezpośrednio nie wzmiankują wygnania; Landy w tych miejscach posiłkuje się teorią interpretacji J. Hillis Millera (propagatora dekonstrukcjonizmu) oraz przytacza takich twórców, jak J. Derrida, J.L. Nancy i inni.

James R. Linville, autor czternastego artykułu pt. *Interpretacja planu wygnania: przesiedlenie, utopia i rozłączenie* (s. 275-293), również zajmuje się Deutero-Izajaszem. Szczególnie przypatruje się roli i znaczeniu postaci „sługi” w analizie rozdziałów 40–55. Nie mogąc do końca utożsamić go z Cyrusem, Linville próbuje wyjaśnić tę część Księgi Izajasza w zestawieniu z powszechnym u Persów „kultem cargo”. W tym kluczu Cyrus zajmuje miejsce królów judzkich, stając się „wybrańcem Bożym”. Słabością podejścia Linville’a jest zupełny brak wzmianki o cierpiącym Mesjaszu, z którym utożsamić możemy owego „Sługę”. Zamiast tego pod koniec wywodu autor próbuje zestawić cierpiącego Sługę z kozłem ofiarnym, na którym skupiać się miały wszystkie grzechy Izraela. Ofiara i przebaczenie jest symbolem „nowego początku” w dziejach ludu.

Wygnanie może również być interpretowane jako mit, co udowadnia ten sam autor w kolejnym artykule pt. *Mit powrotu z wygnania: teoria mitu i wygnanie jako rzeczywistość odwieczna u Proroków* (s. 295-308). Linville podąża tu za eliadowską interpretacją mitu i jego obecności w religii jako ważnej części życia społecznego i twierdzi, że człowiek od zawsze tworzył mity, które pomagały mu zrozumieć otaczający go świat. Wypowiedzi prorockie dotyczące wygnania i powrotu (literalnie przytoczono następujące: Iz 51,9-11; Am 9,2-6.13-15; Iz 14,12-14; Iz 44,24-27) mają być właśnie takim mitem dążącym do wyjaśnienia chaosu i nieporządku w świecie. Nie mają one, wedle autora, waloru historycznego, są jedynie próbą sakralizacji rzeczywistości otaczającej lud Izraela.

Szesnasty i zarazem ostatni artykuł, nieco dłuższy (s. 309-351), to *Obrazy wygnania: przedstawienia „wyznania” i „pustej ziemi” w literaturze judaistycznej VI-IV przed Chr.* Autor, John K e s s l e r, analizuje rozmaite podejścia do wymienionych kwestii w różnych tekstach: złamanie przymierza (Pwt 28); błogosławieństwo, przekleństwo i oczyszczenie (Kpł 26); czystość i zachowanie prawa (Jr 24; 2 Krl 25; Ekd-Ne); rozproszenie i zbieranie (Za 1-8; Mi, Iz), cisza (Ag). Wedle autora, są to nie tylko próby interpretacji wygnania, lecz również sposób autodefinicji Izraelitów w czasach perskich. Kessler dochodzi również do innego ważnego wniosku: opowieści o wygnaniu, z całym ich ładunkiem emocjonalnym, służyć miały przede wszystkim określeniu żydowskiej tożsamości w perskim i hellenistycznym, a więc obcym, świecie. „Lud Jahwe” zatem to naród doświadczający opresji, wygnania, diaspory powrotu itd., ale wciąż będący „narodem wybranym przez Pana”, nawet w sytuacji przesiedlenia.

Na końcu książki znajdziemy skorowidz autorów (s. 353-362) oraz indeks odwołań i cytatów biblijnych (s. 363-388).

Podsumowując, pozycja pt. *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts* stanowi kolejną próbę spojrzenia i interpretacji kwestii wygnania Izraelitów, dokonaną z różnych perspektyw. „Wyznanie”, „powrót”, motyw „pustej ziemi”, „diaspora”, czy „mit totalnego powrotu” to już nie tylko terminy, ale konkretne kategorie tematyczne, wokół których budowane są kolejne interpretacje, mające swoich zwolenników i przeciwników. Tematyka artykułów koncentruje się głównie na polemice z mitami (ujmowanymi szerzej, jako paradygmaty) dotyczącymi wymienionych kwestii. Autorzy w większości starają się wyjść poza schemat zarysowany w Biblii i proponują własne, przemyślane rozwiązania. Układ artykułów jest jasny i przejrzysty, a książka napisana żywo i komunikatywnie.

Warto jednak odnotować kilka spostrzeżeń krytycznych: autorzy przez „wyznanie”, czy „niewolę” rozumieją głównie tę babilońską; niewola i przesiedlenie asyryjskie nie zostało potraktowane z należytą uwagą (omówiono je tylko w dwóch z szesnastu artykułów). Niektóre wnioski, choć bardzo ciekawe, dla specjalisty nie prezentują zbyt wielkich nowości. W niektórych podejściach (np. Jamesa R. Linville’a) dopatrzeć się można perspektywy ateistycznej, traktującej wiarę i religię jako wytwór wyłącznie ludzki. Jeżeli jakiś problem zasługuje w przyszłości na obszerniejsze omówienie – czy to z racji treści teologicznej, czy kontrowersyjności zagadnienia – z pewnością jest nim zagadnienie niewoli i diaspory Izraelitów w Asyrii. Z tej perspektywy prezentowaną książkę należy rozumieć jako ewentualną inspirację do dalszych dociekań w tym kierunku.

Marcin Chrostowski, Jerozolima